

Lingvistiline pragmaatika ehk Mida kõike inimene oma keelega teha võib

Renate Pajusalu

Tartu ülikooli üldkeeleteaduse dotsent

Sissejuhatuseks: mis on pragmaatika?

Lingvistiline pragmaatika on keeleteaduse haru, mis tegeleb keeleliste tähenduste väljendamise ja mõistmisega eri olukordades. Kõige laiemas mõttes on pragmaatika seega igasuguste tähendusega seotud keeleliste nähtuste kirjeldamine nii, et võetakse arvesse esiteks seda, kes, kus, miks ja millal midagi ütles või kirjutas, ja teiseks seda, kuidas öeldust aru saadi.

Selleks, et pragmaatikat oleks üldse võimalik muust keeleteadusest eristada, peab meil olema ettekujutus keelest kui abstraktses süsteemis, mis mingil viisil on olemas ka ilma kõneleja, kuulaja ja suhtlussituatsioonita. Just nii ongi keelt traditsiooniliselt kujutletud. Oleme ju harjunud mõtlema, et eesti keeles on teatud hulk sõnu, millel on olukorrast sõltumatu tähendus. Teisiti oleks näiteks täiesti võimatu koostada sõnaraamatut.

Nendest sõnadest moodustatakse lauseid, millel on samuti oma tähendus ja millest me saame aru, ilma et teaksime, mis olukorras nad on öeldud. Näiteks mõistame, et lauses *Auto ei lähe käima* väidetakse üht sorti liiklusvahendi kohta, et selle mootorit ei ole võimalik käivitada. Suhtlussituatsiooni teadmata ei oska me aga öelda, mis autost on jutt ja milleks kõnelejal oli vaja sellist teavet edastada, st meil puudub pragmaatiline informatsioon.

Selle, missugust autot kõigi olemasolevate ja kujutletud autode hulgast mõeldakse, määravad **referentsiaalsed** ehk **viitesuhted**. Sellega, miks kõneleja midagi ütleb, mida ta sellega taotleb, kuidas tast aru saadakse ja tema soovide kohaselt käitutakse, tegeleb **kõneakti-** ehk **kõneteoteooria**. Nii viitamise kui ka kõneakti sooritamise seaduspärasused on traditsioonilised pragmaatika uurimisteemad.

Siinne ülevaade esitabki mõnede lingvistilise pragmaatika tüüpiliste teemade põhikäsitlused. Samas ei saa aga unustada, et põhimõtteliselt on pragmaatika uurimisvaldkond piiramatult, sest mis tahes keelelist üksust võib vaadelda eri kontekstides, st pragmaatiliselt.

Pragmaatika tuum: kõneaktiteooria

Kõneakt ehk **kõnetegu** on mingi keeleline üksus, millel on terviklik suhtluseesmärk. Kõneaktiteooria loojaks peetakse USA keelefilosoofi J. L. Austinit, kellelt 1962 ilmus raamat „How to do things with words” („Kuidas teha sõnadega (igasuguseid) asju”). Olulisel määral on seda teooriat edasi arendanud John Searle.

Tüüpilised kõneaktid on näiteks palve või ettepanek. Palve on selline ütlus, mille eesmärk on panna kuulaja midagi tegema. Palve võib eesti keeles olla esitatud käsklausena, mida harilikult pehmendatakse kindlat tüüpi sõnade abil. Pehmendamist nõuab viisakus, pehmendamata käsklause oleks ju hoopis käsk, mitte palve. Nii võime paluda sõbral aidata autot käivitada, öeldes *Palun aita mul auto käima panna* või *Ole hea, aita mul auto käima panna*.

Lisaks neile on eesti keeles (nagu paljudes muudeski keeltes) olemas võimalus esitada palvet küsilause kujul, näiteks *Kas sa ei aitaks mul autot käima panna?* või *Kas sa saaks aidata mul autot käima panna?* Oleks vist mõnevõrra veider, kui see, kellele viimane küsilause esitatakse, vastaks *Saan küll*, kuid jätkaks rahulikult hommikukohvi joomist ja lehe lugemist, kuigi sõna-sõnalt võttes ju ainult küsiti, kas kuulaja saab või ei saa aidata. Ka eespool toodud näide *Auto ei lähe käima* võib olla öeldud eesmärgiga kuulajat endale appi kutsuda. Erinevus on siiski selles, et küsilause puhul võime rääkida suhteliselt tavalisest küsilause kasutamise viisist. On ju harilikud palved ka sellised küsilauseid, nagu *Kas sa saaks mulle subkrut ulatada?* ja *Kas sa saaks poest piima tuua?*

Võime muidugi arutleda, miks palvet paljudes keeltes just küsilausega esitatakse. Ilmselt on küsilauselise palve taga soov anda kuulajale justkui võimalus keelduda, sest on lihtsam vastata, et ei saa aidata, kui et lihtsalt ei tule appi. Seega püüab kõneleja sellisel viisil paludes olla viisakam (st võtta arvesse partneri olukorda) kui siis, kui ta ütleks *Tule ja aita mul auto käima panna!*

Kui palvet auto käima panna edastab aga lause *Auto ei lähe käima*, ei ole kuulajale esitatud mingeid vormilisi vihjeid selle kohta, et öeldu oli palve. Kuid kui kujutleme, et selle lause ütles tööle kiirustav algaja autojuht kogenud autojuhist sõbrale, kes ehk varemgi tehnilistes probleemides on aidanud, on selge, et eeldatakse appitulekut. Sellisel juhul oleks reaktsioon *ahah*, millele ei järgne mingit tegutsemist, lihtsalt kohatu.

Võime aga kujutleda ka hoopis teistsugust olukorda, milles lause *Auto ei lähe käima* ütleb oma 90-aastasele vanaemale pojapoeg. Vaevalt on sel juhul tegemist palvega tulla appi autot käivitama, pigem on see teade, et arsti juurde minekuks tuleb tellida takso ja seega läheb veel natuke aega.

Ettepanek on kõneakt, mille eesmärk on samuti panna kuulaja midagi tegema, kuid erinevalt palvest ei ole see ainult kõneleja huvides, vaid lähtub pigem sellest, mis on kasulik või hea kuulajale. Kui perenaine ütleb külalisele kohvilauas *Palun võta veel kooki*, teeb ta ilmselt ettepaneku, mitte ei esita palvet, kuigi lauses on vormiliselt olemas sõna *palun*.

Ettepaneku jaoks on eesti kõnekeeles tegelikult siiski olemas ka oma sõna, nimelt *äkki*, mis tähendabki seda, et järgnev lause on ettepanek, näiteks kohvilauas esitatud küsimus *Äkki soovid veel kooki?* Palve ja ettepaneku erinevust on mõnikord muidugi väga raske määrata, sest vahe võib olla ainult soovi intensiivsuses, nagu näiteks lauses *Palun tule mulle homme külla* ja *Äkki tuled mulle homme külla*.

Kõneaktiteooria keskne idee on siis selles, et inimene kõneldes mitte lihtsalt ei edasta mingisugust informatsiooni, vaid pigem sooritab mitmesuguseid tegusid. Selleks, et neid tegusid sooritada, on keeles olemas kindlad vahendid, mis võivad olla morfoloogilised (näiteks eesti keeles tingiv kõneviis kui palve pehmendaja), sõnalised (*palun* kui palve ja *äkki* kui ettepaneku märkija) või ka intonatsioonilised (küllap teab igauks, missugune on näiteks nuruv intonatsioon).

Peale selle on igas keeles olemas viisakusvahendid, mis teevad kõneakti olukorra jaoks sobivaks. Eespool toodud koogi- või teepakkumine oleks kindlasti esitatud *teie*-vormis (nt *Kas sooviksite veel kooki?*), kui külalised oleksid perenaisele suhteliselt võõrad.

Pragmatilised järeldused – implikatuurid

Inimene saab suhtluseesmärgi saavutamiseks ometi nii mõnigi kord hakkama ka ilma kõneakti tähistavate keeleliste vahenditeta. Meid aitab see, et oskame teha järeldusi, mida pragmaatikas nimetatakse **implikatuurideks** ehk pragmaatilisteks järeldusteks. Implikatuure tehakse eelkõige selle alusel, et peame oma vestluspartnereid üldjuhul arukateks, heatahtlikeks ja koostöövalmiteks.

Just **koostööprintsip** on üks klassikalise pragmaatika olulisimaid alustalasid. Nimelt eeldavad kõnelejad vastastikku, et partner annab vestlusesse igal kõnehetkel vajaliku panuse, st ütleb just nii palju ja just seda, mida on vaja, et teda mõistetakse ja et tema suhtluseesmärgid saaksid täidetud.

Selline koostöövalmidus ei saa muidugi olla reegel, sest seda ei täideta kunagi absoluutselt. Kõik inimesed ei oskagi nii hästi suhelda, et nad suudaksid olla lõpuni kooperatiivsed. Seetõttu räägitaksegi pragmaatikas printsipiidest, mitte reeglist, mis tähendab, et kõnelejad võivad eeldada nende täitmist, kuid peavad olema valmis ka selleks, et neid siiski ei täideta.

Koostööprintsip koosneb nn maksimidest. Printsipi looja Paul Grice eristas neid neli, kuid eri autoritel on hiljem olnud ka muid ettepanekuid. Need neli on:

- 1) kvaliteedimaksiim, mille kohaselt räägivad inimesed üldiselt tõtt;
- 2) kvantiteedimaksiim, mille kohaselt antakse piisav informatsioon (mitte vähem ega rohkem, kui olukord nõuab);
- 3) relevantsusmaksim ehk asjakohasusmaksim, mille kohaselt räägitakse tavaliselt asjassepuutuvast, st hoitakse sama teemat ega vahetata seda suvalisel hetkel;
- 4) meetodimaksiim, mille kohaselt inimene püüdleb arusaadavuse poole, st ei räägi sihilikult arusaamatult.

Kui küsimusele *Kas Mari on veel tööl?* vastab Mari töökohta aknast välja vaatav kolleeg *Ta auto seisab küll maja ees*, oletame, et Mari on tõenäoliselt tööl. Võiksime ju mõelda, et kolleeg imetleb Mari autot või et ta üldse ei kuulnud, mida küsiti. Kuid tavaliselt mõtleme hoopis nii: kuna ma küsisin, kas Mari on tööl, ja mul pole mingit põhjust arvata, et vastaja oli minu suhtes mittekooperatiivne (st valetab, ei räägi päris kõike, räägib hoopis millestki muust või väljendub arusa-

matult), siis oletan, et lause *Ta auto seisab küll maja ees* on kaudselt vastus minu küsimusele, ja kuna tavaliselt inimesed ei jäta oma autot ööseks töökoha parkimisplatsile, oletan, et vastaja arvab, et Mari on veel tööl. Selliseid järeldusi nimetataksegi implikatuurideks.

Mõnikord tehakse implikatuure, mis põhinevad koostööprintsii- bi rikkumisel. Kui räägitakse taga ühist tuttavat ja vestluspartner muudab väga äkki kõneainet (näiteks öeldes *Küll on täna alles ilus ilm!*), võite oletada, et kõnealune tuttav seisab teie selja taga. Peab ju olema mingi põhjus, miks relevantsusmaksimi rikuti ja hakati rääkima hoopis teisel teemal.

Kui ema ütleb tütre tuppa astudes *Küll sul on siin alles puhas!* ja tegelikult on tuba kuu aega koristamata, tõlgendatakse ema ütlust iroonilisena ehk vastupidisena selle sõnasõnalisele tähendusele (st kvaliteedimaksimi rikkumisena). Pärast iroonilisena tõlgendamist on järgmine etapp otsustada, miks ema sellise lause ütles, sest on ju hästi teada, et emad ei käi tavaliselt oma laste tubades „valetamas”, neil on muudki teha. Olukorda arvesse võttes on tõenäoline, et sellisel viisil esitas ema käsu tuba ära koristada ja vastates lihtsalt *Ma tean* riskib tütar suurte pahandustega.

Eespool oli juttu sellest, et pragmaatika tegeleb ka viitamise probleemidega. Peaaegu igas inimese poolt kasutatud lauses on olemas sellised sõnad, mis seovad selle lause keelevälise maailmaga. Lauses *Auto ei lähe käima* on niisuguseks sõnaks *auto*. Kui kuulaja teab, et kõnelejal on oma auto ja et kõigi eelduste kohaselt räägib ta parajasti just oma autost, siis ei teki tõlgendamisega raskusi. Kui aga kõnelejal autot ei ole ja üleüldse tuleb ta parajasti teleri juurest, tekib kuulajal ilmselt õigustatud küsimus: *Mis auto?*

Kõige pragmaatilisemad sõnad: deiktikud

Igas keeles on olemas ka spetsiaalseid sõnu, mille tähendusse kuulub kõnesituatsioonis viitamine. Mõnikord on öeldud, et neil polegi n-ö õiget, vaid ainult pragmaatiline tähendus. Selle all mõeldakse seda, et neil ei ole tegelikkuses kindlat viidatavate objektide ehk referentide hulka ja nad vahetavad neid pidevalt (deiktikuid ongi nimetatud ka vahetajateks, ingl *shifter*).

Sellised sõnad on eelkõige isikulised asesõnad *mina* (see, kes kõneleb) ja *sina* (see, kellele kõneldakse), osutavad asesõnad *see* ja *too*,

osutavad määrsõnad *siin* ja *seal*, ajamäärsõnad *täna*, *homme* ja *eile*. Lause *Ma andsin eile sulle selle siit* vajab tõlgendamiseks järgmisi teadmisi (sulgudes on antud sõna, mille interpreteerimiseks vastavat teadmist vaja on): kes (*mina*), kellele (*sina*), kus (*siit*) ja millal (*eile*) selle ütles ja millele ta öeldes osutas (*selle*). Niisuguseid olukorraga eriti tugevalt seotud sõnu nimetatakse **deiktikuteks** ja kogu nähtust **deiksiseks** (mõnikord ka indeksikaalsuseks), mis on kõneakti- ja implikatuuriteooria kõrval olnud pragmaatika traditsioonilisi uurimisvaldkondi.

Niisiis on inimestel olemas pragmaatilised printsiibid, mis aitavad neil mõista öeldut ka teisiti kui sõna-sõnalt ja öelda sedagi, mida otsesõnu ei ütle. Pragmaatika tegeleb just nende reeglite väljaselgitamisega.

Tänapäeva lingvistiline pragmaatika põimub tihti läbi muude humanitaarteadustega. Näiteks võetakse palju kasulikku üle vestlusanalüüsist, mis uurib suulist vestlust rangelt empiiriliste meetoditega ja mis algselt vastandas ennast tunduvalt filosoofilisemale klassikalisel pragmatikale.

Teine oluline naaberala on kultuuriuurimine. Viimasega on eriti seotud paljud viisakusvahendite käsitlused, aga pragmaatika-alastes väljaannetes on kirjutatud ka näiteks rahvamuusika seostest rahvusliku eneseteadvusega ja anekdootide rääkimisest itaalia naiste klubis Chicagos. Seega on üks tänapäeva pragmaatika uurimisvaldkondi ka igasugune keelelise materjali esituse seaduspära mingis kultuuris.

Soovitusi edasilugemiseks

S. C. Levinson, *Pragmatics*. Cambridge University Press, 1983.

G. Yule, *Pragmatics*. Oxford University Press, 1996.

H. Õim, *Pragmaatika ja keelelise suhtlemise teooria*. – Keel ja Kirjandus 1986, nr 5, lk 257–269.